

Т. В. Паєнтко,

*к. е. н., доцент, доцент кафедри фінансових ринків і фінансових послуг,
Національний університет ДПС України*

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ І ТРАНСАКЦІЙНІ ЗАТРАТИ У ФІНАНСОВИХ ВІДНОСИНАХ

Стаття присвячена проблемам інституціоналізації фінансової системи України та особливостям формування інститутів на цьому етапі. Розкрито сутність трансакційних витрат та їх значення на етапі інституціоналізації.

The article is sanctified to the problems of institutionalization of the financial system of Ukraine and features of forming of institutes on this stage. Essence of transaction costs and their value on the stage of institutionalization is exposed.

ВСТУП

Фінансова система, як і будь-яке інше системне явище, можна розглядати як певний впорядкований набір інститутів, які створюють своєрідні матриці фінансової поведінки і визначають обмеження для економічних суб'єктів, що формуються в рамках системи координації економічної активності. Інституціоналізація фінансової системи України передбачає створення інститутів ринкової економіки, оскільки у період командно-адміністративної вони не просто були відсутні, були відсутні передумови їх створення. Після проголошення незалежності та орієнтації на ринкову економіку було два шляхи: революційний (запозичити інститути) та еволюційний (поступове створення власних інститутів). Україна пішла третім шляхом — частину інститутів намагається запозичити, частина створюється сама собою.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Питанням інституціонального розвитку суспільства та його особливостям у різних типах економік присвятили свої праці Т. Вергелес, Р. Капелюшников, Р. Коуз, В. Міщенко, Ф. Мочинь, Д. Норт, А. Олейник, О. Прутська, О. Шепеленко та ін. Однак проблема інституціоналізації фінансової системи України залишається малодослідженою, недостатньо уваги приділено особливостям виникнення трансакційних витрат на етапі інституціоналізації. Метою статті є виявлення особливостей інституціоналізації фінансової системи та формування трансакційних витрат у фінансових відносинах.

ВИКЛАДЕННЯ ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Протилежним процесом до інституціоналізації є деінституціоналізація фінансової системи, коли відбувається формування неефективних інституціональних структур, які можуть бути нестійкими, але високомо-

нополізованими. Деінституціоналізація має місце у випадку несформованості ефективних інститутів або у випадку, коли формальні інститути конфліктують з неформальними. Наслідками деінституціоналізації є виникнення інституціональних деформацій, що спричиняють негативні наслідки не тільки для фінансової системи, але і для економіки в цілому.

Як справедливо зауважують українські і китайські вчені, інституціоналізація стосується всіх інститутів та інституцій, які вводяться місцевими та державними органами влади (право власності, юридична система, система комерційних та інвестиційних банків, бухгалтерський облік, страхування, фінансова система, реклама тощо). Нові інститути в Китаї були створені за рахунок власних зусиль або за допомогою світового співтовариства, чого не відбулося в Україні [6, с. 46]. Змішаний підхід до створення інститутів, який історично складається в Україні, з одного боку, призвів до виникнення значних інституціональних деформацій, а з іншого — до врахування етнічних та соціальних особливостей українського суспільства, природа якого важко сприймає насадження чужих традицій.

Інституціоналізація економічної системи передбачає створення наступних груп інститутів [1, с. 96] (рис. 1).

З економічними інститутами пов'язане існування різних способів і форм взаємодії економічних суб'єктів, методів узгодження їх дій та ін. Дотримуючись концепції інституціоналізму, можна зробити висновок, що інститути мають вплив на всі сфери суспільного життя, не винятком є і сфера фінансів. Так, обґрунтування і прийняття рішень стосовно регулювання фінансових потоків обмежується, у першу чергу, юридичними нормами (формальними рамками), а от ефект від реалізації фінансових рішень, дозволених формальними рамками,

Рис. 1. Класифікація інститутів економічної системи

багато у чому залежить від неформальних обмежень, наприклад, сприйняття їх економічними суб'єктами. Як справедливо зауважив Е. Селігмен, в інституційній архітектоніці особливе місце займають грошові інститути — правила, норми, стереотипи, традиції. Установи пов'язані із "соціальною звичкою до отримання та витрачання грошей", яка, за словами одного з класиків інституціоналізму — У.К. Мітчела — "приховується за фасадом торгових угод" [11, с. 92].

Становленню і розвитку фінансової системи притаманні інституціональні ознаки, тому маємо всі підстави вести мову про існування фінансових інститутів. Інститут встановлює межі можливого в діяльності економічних агентів, на нашу думку, саме ця ознака притаманна таким фінансовим інститутам як бюджет та податки. Можна зробити висновок, що формування та розвиток інституціональних відносин створюють базис для подальшого розвитку будь-яких інших відносин, у тому числі і фінансових (рис. 2).

Фінансовому інституту притаманні наступні ознаки.

1. Фінансовий інститут є результатом суспільного визнання. Не маючи суспільного визнання, навіть закріпленій законодавчо, інститут не буде повноцінно виконувати свої функції. Прикладом може слугувати таке явище, як ухилення від сплати податків. У цілому, економічні суб'єкти визнають існування таких фінансових інститутів, як податкова система та податкове адміністрування, але не вважають за необхідне сплачувати у повному обсязі податки через надмірний податковий тиск або недостатній рівень зворотних державних послуг.

2. Інститут пов'язується з організаційним чи правовим оформленням, яке забезпечує легітимність цього явища. Законодавче та організаційне закріплення для

багатьох фінансових інститутів є обов'язковим, таке закріплення не тільки забезпечує легітимність їх функціонування, але дозволяє забезпечити фінансову безпеку держави.

3. Будь-який фінансовий інститут — це сфера існування та підґрунтя отримання різноманітних форм доходу, а також їх подальшого розподілу.

4. Інститут як "стереотип думки" логічно відносити до феномена культури. Проте фінансові інститути — це і правила, нав'язані ззовні, і результати освоєння цих правил економічними суб'єктами. Якою б не була природа інститутів, у реальному житті вони набувають форму правових норм, традицій, неформальних правил, культурних стереотипів.

Таким чином, фінансовому інституту властиве переплетіння природно-соціального та обов'язкового характеру, тобто формального і неформального. Отже, під фінансовими інститутами доцільно розуміти особливі сфери фінансових відносин (обмежені формальними і неформальними рамками), належність до яких виступає підґрунтям акумуляції та перерозподілу фінансових потоків і капіталу.

У контексті цього підходу висунемо гіпотезу про існування двох основних сфер життєдіяльності фінансових інститутів — податкова та бюджетна система. Інституціоналізація саме податкових і бюджетних відносин є запорукою ефективного розподілу і перерозподілу фінансових ресурсів, подолання таких негативних явищ як тіньова економіка, корупція тощо.

Функціонування фінансових інститутів вимагає встановлення певних інституціональних обмежень. Інституціональні обмеження охоплюють як заборону індивідам щось робити, так і умови, за яких іноді їм дозволяється здійснювати певні види діяльності. Вони становлять основу, на якій відбувається людська взаємодія. Однак лише загрози санкції за порушення заборони недостатньо, щоб всі поведилися чесно. По-перше, існує ймовірність того, що санкції застосовуватися не будуть. По-друге, вони можуть застосовуватися по-різному, наприклад, певним економічним суб'єктам вдається їх уникнути завдяки неформальним відносинам.

Інститути впливають на функціонування економіки через дію на витрати обміну та виробництва. Разом з технологією вони визначають транзакційні і трансформаційні (виробничі) витрати, що становлять сукупні витрати. До появи у вітчизняній економічній науці поняття "транзакційні витрати" у традиційній економічній теорії домінувало припущення, що будь-яка взаємодія між економічними агентами здійснюється миттєво і без будь-яких витрат.

Транзакція є початковим елементом аналізу інституціональних систем, ефективність організації транзакцій багато в чому визначає ефективність функціонування інститутів. За своїм економічним змістом "транзакція" — це активна економічна взаємодія суб'єктів господарювання, яка охоплює матеріальні, контрактні аспекти обміну і використовується для позначення як обміну товарів, так і обміну видами діяльності [13, с.7]. Така взаємодія обов'язково супроводжується витратами. Відомо принаймні три підходи до пояснення того, звідки й чому при виконанні угоди виникають транзакційні витрати, — теорії транзакційних витрат, теорії суспільного вибору й теорії угод. Теорія транзакційних витрат пояснює їх виникнення передусім тим, що ринок інформації недостатньо роз-

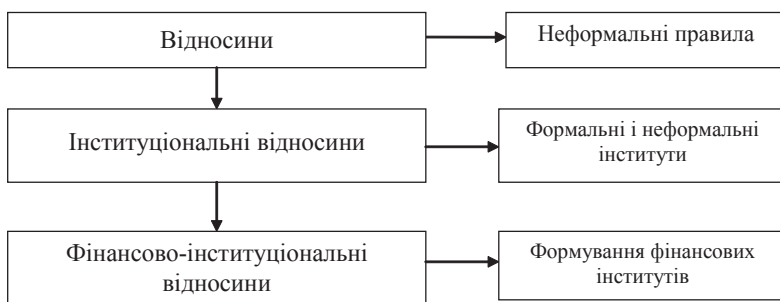

Рис. 2. Формування фінансових інститутів

виний, а цінові сигнали спотворені внаслідок високої монополізації ринку і структурних диспропорцій. Теорія суспільного вибору наголошує на незавершеності формування ринку, на розмірах національного ринку й великій кількості його учасників. Теорія угод пояснює високий рівень трансакційних витрат нестабільністю співвідношень різних угод та їх фрагментацією [3, с. 98].

У 50-х роках ХХ ст. теорія трансакційних витрат була розвинена К. Ерроу, Д. Стіглером, А. Алчіаном, Г. Демсецем, О. Вільямсоном. Ці вчені вийшли на вищий рівень абстракції, об'єднавши у категорію трансакційних витрат витрати функціонування фірми та ринку і протиставивши їх трансформаційним витратам. Тобто трансакційні витрати — це витрати, що виникають, коли індивіди обмінюють свої права в умовах неповної інформації або підтверджують їх у тих самих умовах.

Недосконалі інститути є причиною недосконалих трансакцій та високих трансакційних витрат на діяльність в рамках правового поля. В економіках, близьких за характеристиками до українських, значні розміри неформального сектора економіки зумовлені тим, що добровільні трансакції в рамках легальної економіки обкладаються значними податками та іншими неформальними платежами.

Д. Норт вважає трансакційні витрати платою за неефективність прав власності і підкреслює, якби трансакційні витрати дорівнювали нулю, то учасники ринку завжди мали б у своєму розпорядженні точні моделі дій, однак така позиція завела б нас на манівці. Трансакційні витрати на політичних і економічних ринках є платою за неефективні права власності [7, с. 93]. Точні моделі поведінки економічних агентів у будь-якому випадку є нереальними, оскільки повністю врахувати психологічний фактор неможливо. Тут важко навіть говорити про точну модель поведінки держави.

Р. Метьюз вважає, що фундаментальна ідея трансакційних витрат полягає в тому, що вони складаються із витрат складання та укладання контракту *ex ante*, а також витрат нагляду за дотриманням умов контракту і забезпеченням його виконання *ex post*. Трансакційні витрати, як і будь-які витрати в економічній теорії, є альтернативними, існують як постійні, так і змінні трансакційні витрати [14, с. 903]. З точки зору фінансової взаємодії значні витрати *ex post* при реалізації фінансових реформ значно знижують їх ефективність.

Безперечно, у сфері фінансових відносин присутній факт обміну правами власності на економічні активи — платники податку віддають частину своїх доходів на користь держави. Держава, отримуючи частину доходів платників податків, зобов'язана виконати належні їй функції, у свою чергу, платники податків очікують якісного і своєчасного виконання державою своїх функцій. Тому мінімізація розміру трансакційних витрат на здійснення трансакцій такого типу є надзвичайно важливою.

Загалом трансакційні витрати виникають тому, що інформація не безкоштовна й асиметрична для сторін — учасників обміну, а також тому, що будь-які спроби створення інститутів для структурування людської взаємодії приводять до певного рівня недосконалості ринків. Наслідки впливу інститутів на систему стимулів порізного сигналізуватимуть учасникам, так що навіть у тих випадках, коли інституціональна основа веде до отримання більших прибутків від торгівлі порівняно з попередньою, все ще існуватимуть стимули для обміну, "їзди зайцем" тощо, котрі додають свою частку до недосконалостей ринку. Враховуючи особливості поведінки людей, непросто створити інститути, які розв'язу-

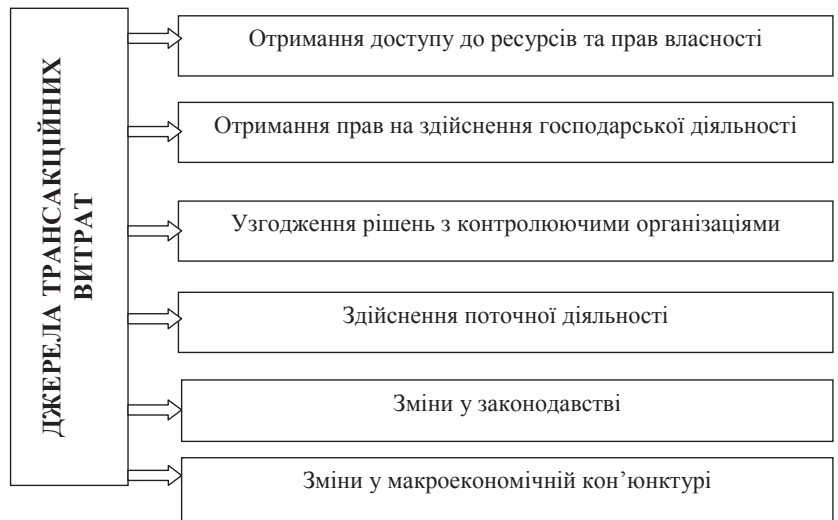

Рис. 2. Джерела трансакційних витрат

вали б складні проблеми обміну і водночас були вільні від деяких несумісних стимулів.

Інституціоналізація фінансової системи України також пов'язана із значними трансакційними витратами. В першу чергу, ці витрати зумовлені становленням і налагоджуванням базисних фінансових інститутів, таких як податок, бюджет, штраф тощо. Створення похідних фінансових інститутів (банківська система, фондовий ринок, страхування тощо) також супроводжується значними трансакційними витратами. Функціонування зазначених інститутів у перші десятиріччя незалежності України можна охарактеризувати як "тестовий режим", коли постійно відбувається пошук недоліків у функціонуванні інститутів та обґрунтування напрямів їх усунення, розробка рекомендацій щодо удосконалення фінансових інститутів.

Трансакційні витрати у сфері фінансів — це всі витрати, які пов'язані із обґрунтуванням, розробкою, впровадженням фінансових рішень, аналізом і контролем за їх виконанням. Реалізація фінансових рішень відбувається за допомогою використання відповідних фінансових інструментів, тому трансакційні витрати, перш за все, пов'язані із функціонуванням та сферами впливу фінансових інструментів на різноманітні економічні процеси.

У будь-який момент часу агенти стоять перед вибором: що вигідніше — обмежитись взаємодією в рамках існуючих "правил гри" або направити частину ресурсів на їх зміну. Тільки якщо очікувані вигоди настільки великі, що можуть відшкодувати витрати переходу до нової інституціональної системи, вони зроблять кроки до її зміни. Тобто джерела виникнення трансакційних витрат різні (рис. 2), а зміна інституціонального середовища зумовлює зміни їх джерел.

Можна зробити узагальнення, що найбільшим джерелом виникнення трансакційних витрат є необхідність подолання адміністративних бар'єрів, які виникають у зв'язку з необхідністю змін прав власності, змін у законодавстві або у отриманні доступу до певних ресурсів. Звідси прослідковується прямий зв'язок між величиною бюрократичного апарату, кількістю бюрократичних процедур, рівнем корупції та обсягом трансакційних витрат. Чим вищим є рівень бюрократизації та корупції, тим більшими будуть трансакційні витрати, тим вищим буде ризик формування і розвитку неформальних інститутів, тим більшим буде сектор неформальної економіки.

За нульових трансакційних витрат оптимальний набір "правил гри" складався б завжди і в будь-якому місці. Якби через зміни у зовнішньому середовищі який-небудь інститут застарівав, нічого не варто було б замінити його новим. На цій основі формулюється уза-

Таблиця 1. Потенційні способи мінімізації трансакційних витрат

Спосіб	Зміст
Політика держави	Держава використовує свої повноваження для збору, обробки й своєчасного оприлюднення найціннішої економічної інформації, що істотно зменшує інформаційну невизначеність і, як наслідок, трансакційні витрати
Вертикальна інтеграція	Теорія трансакційних витрат демонструє, що за високої специфічності активів вертикальна інтеграція ефективніша, ніж ринковий контракт.
Скорочення бюрократизації	Внаслідок скорочення бюрократизації зменшуються витрати часу на здійснення бюрократичних процедур та зменшуються корупційні витрати
Розвиток інформаційних технологій	Завдяки використанню новітніх інформаційних технологій та формуванню інформаційно-комерційних систем зменшуються витрати на пошук інформації, моніторинг, прогнозування, що у підсумку зменшує трансакційні витрати
Трансакційний аналіз	У його основу покладено методику інституційного аналізу балансу, запропоновану О. Олейником. Ідея інституційного балансу – це перенесення акценту на трансакційну складову фінансової інформації.
Процесна модель управління	Внутрішні трансакційні витрати визначаються процесом вироблення узгоджених умов діяльності, результатом якого є система управління й автоматизація бізнес процесів. автоматизація значно скорочує час на прийняття управлінських рішень та зменшує граничні витрати на трансакцію.

Джерело: складено автором на основі [3, с. 103].

гальнена теорема Коуза: якщо трансакційні витрати невеликі, то економічний розвиток завжди буде йти по оптимальній траєкторії — незалежно від наявного набору інститутів [2]. Отже, будь-яке суспільство причеched на на стрімкий соціально-економічний розвиток, оскільки науково-технічний прогрес повинен автоматично забезпечити соціально-економічний розвиток. Така ситуація була б можлива у тому випадку, коли неефективні економічні інститути автоматично витіснялись би ефективними. На жаль, у фінансовій сфері така ситуація неможлива. Будь-який формальний фінансовий інститут вимагає законодавчого оформлення, відміна його діяльності також має відбуватися на основі законодавчого оформлення. Вся процедура законодавчих змін є джерелом трансакційних витрат і чим тривалішою вона є, тим більшими будуть трансакційні витрати. У випадку ж зволікання, коли формальний неефективний інститут держава не відмінює і не намагається змінити, він, у кращому випадку, витісняється неформальним інститутом, який не завжди функціонує у рамках правового поля або ж перетворюється на інституційну пастку.

Витрати, пов'язані із функціонуванням фінансової системи (найбільшого фінансового інституту), включають витрати на розробку і впровадження інституційних основ її формування та функціонування (витрати інституціоналізації); витрати на реалізацію механізму її функціонування і витрати по забезпеченню дотримання правил (витрати на фінансовий контроль і примушення до виконання правил). Від економії всіх цих витрат залежить ефективність функціонування фінансової системи як інституту та створення передумов для мінімізації трансакційних витрат на взаємодію фінансової системи з іншими економічними системами.

Мінімізація трансакційних витрат є об'єктивною необхідністю, адже це є однією з умов ефективності функціонування інститутів, а отже, і підвищення рівня довіри та ймовірності визнання їх суспільством. Потенційні способи мінімізації трансакційних витрат систематизовані в табл. 1.

Використання теорії трансакційних витрат є перспективним напрямом для дослідження нинішніх фінансових процесів. Зрозуміло, що ця теорія не може претендувати на всеохоплюючий аналіз наслідків фінансових реформ. Але інституціональні концепції є застосовуваними до багатьох соціально-економічних процесів, що відбуваються в Україні, оскільки економічні агенти практично завжди діють в умовах асиметричної інформації. Тому неврахування трансакційних витрат в умовах ринку призводить до викривлення рішень у сфері фінансів і, як наслідок, знижує очікувану ефективність фінансових реформ.

ВИСНОВКИ

Таким чином, особливості інституціоналізації фінансової системи України зумовлені історично і вимагають застосування створення та удосконалення фінансових інститутів, які враховують національні особливості українців. Будь-яка трансакція, у тому числі і у фінансовій сфері, пов'язана із трансакційними витратами. Величина трансакційних витрат є важко контролюваною, однак вони завжди збільшуються при наявності неефективних фінансових інститутів. Зменшення трансакційних витрат є об'єктивною необхідністю і сприяє відновленню інституціональної рівноваги у фінансовій системі.

Література:

1. Вергелес Т. Институційна модернізація як фактор посткризового економічного зростання в Україні/ Т. Вергелес// Світ фінансів. — 2010. — № 1. — С. 95—103.
2. Капельюшников Р.И. Новая институциональная теория/ Р. Капельюшников [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.libertarium.ru/libertarium/10625/lib_article_t.
3. Кириченко О.А. Управління трансакційними витратами суб'єктів господарської діяльності/ О. Кириченко, І. Білоусова// Фінанси України. — 2010. — № 8. — С. 97—104.
4. Коуз Р. Фирма, рынок, право/ Р. Коуз// США: экономика, политика, идеология. — 1993. — № 2. — С. 90—107.
5. Модернизация экономики и выращивание институтов: В 2 кн. — Кн. 2: Институты: от заимствования к выращиванию. Опыт российских реформ и возможности культивирования институциональных изменений/ Кузьминов Я.И., Радаев В.В., Яковлев А.А., Ясин Е.Г.; отв ред. Е.Г. Ясин; Гос. ун-т "Высшая школа экономики". — М.: Изд. Дом ГУ ВШЭ, 2005.
6. Мочинь Ф. Экономическая и социальная оценка развития предпринимательства в промышленности (Китай — Украина)/ Ф. Мочинь, В. Мищенко [монографія]. — Х.: ФЛП Павленко А.Г.; ИД "ИНЖЭК", 2009. — 176 с.
7. Норт Д. Институції, институційна зміна та функціонування економіки. Пер. з англ. І. Дзюбка. — К.: Основи, 2000. — 198 с.
8. Олейник А. Институциональная экономика [уч. пособие]/ А. Олейник. — М.: ИНФРА — М, 2000. — 416 с.
9. Прутська О. Институціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці/ О. Прутська [монографія]. — К.: Логос, 2003. — 256 с.
10. Пустовійт Р. Трансакційні витрати: теоретичні концепції та емпіричний аналіз/ Р. Пустовійт// Економіст. — 2004. — № 10. — С. 26—29.
11. Селигмен Б. Основне течения современной экономической мысли/ Пер. с англ., общ. ред и вступ. статья А.М. Румянцева, Л.Б. Альтера, А.Г. Милейковско-го. — М.: Издательство "Прогрес", 1968. — 600 с.
12. Ходжсон Дж. Какова сущность институциональной экономической теории: http://www.institutional-boom.ru/history_method/Hodgson
13. Шепеленко О.В. Управління трансакційними витратами в економіці України: дис. на здоб. наук. ступ. докт. ек. Наук за спеціальністю 08.00.03 "Економіка та управління національним господарством" / О. Шепеленко. — Донецький нац. університет. — 38 с.
14. Matthews R.C.O. The Economics of Institutions and the Sources of Growth// Economic Journal 96 (December). — 1986. — 96:4. — P. 903 — 918.

Стаття надійшла до редакції 01.09.2011 р.